

Історіографія вивчення українців Донеччини у XX - XXI ст.

Останнім часом стає популярною одна з галузей історичної науки – історична регіоналістика. Як зазначила кілька років тому Я.В. Верменич, "поняття "регіон" у сьогоднішніх дискусіях навколо проблем політичного й адміністративного устрою України є ключовим і широковживаним. Головна причина актуальності регіональних проблем для України полягає в тому, що процес об'єднання українських земель завершився менш як півстоліття тому..." І тому, вважає дослідник, сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, а й суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми". Регіоналізм знаходить свій прояв у різних звичаях, типах менталітету, культурних особливостях, специфіці політичної поведінки. У разі його ігнорування на офіційному рівні або надмірної політизації (що маємо сьогодні в Україні), явища регіоналізму втілюються у появу центрів регіонального тяжіння, які можуть протистояти владі і стимулювати її небажану децентралізацію².

Одним з дійсно найскладніших в етнічному відношенні регіонів України є Донбас, який як історико-географічний ареал (один з трьох у Південній Україні) постав на політичній арені в останній третині XIX ст.³

На 5 грудня 2001 року населення області становило 4841,1 тис. осіб, у тому числі міського – 4363,6 тис. осіб (90% від загальної кількості населення) і сільського – 477,5 тис. осіб (10%)⁴. За чисельністю наявного населення область посідає перше місце в Україні (9,9% від загальної чисельності населення країни).

Сьогодні у суспільстві широко побутує думка, що Донбас – це багатонаціональний регіон. Коли ж звернутися до таблиці матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року, то можна побачити, що на території області дійсно є представники кількох десятків етносів. Але насправді ситуація є такою, що переважна кількість меншин нараховує у своєму складі від 1000 до кількох чоловік (як то 22 перси, 10 англійців чи 8 представників етносу халха). Основним етносом Донеччини є українці, які становлять 56,86% (2 744 149 чол.) населення. Чисельно найбільшими етнічними меншинами в області є російська – 38,22% (1 844 399 чол.) та грецька – 1,6 (77 516 чол.). А представники інших народів сукупності становлять лише 3,4%.

Отже, з цього виходить, що теза про багатонаціональність Донбасу – це міф, який є дуже вигідним для місцевого керівництва хоча б для того, щоб вимагати статусу державної для російської мови. Треба зазначити, що, наприклад, 32 хорвати Донецької області становлять 25% від наявних в Україні. Це настільки мало, що в будь-якій іншій країні про існування "етносів", представники яких налічують кілька десятків чоловік, ніхто б і говорити не думав. А у нас – навпаки, цитуючи професора В.К. Борисенко – "...ці окремі представники мігрантів з легкої руки політиків вирости в міфічну цифру 150 народів України". Тому, як вважає І.Дзюба, активна експлуатація визначення "Україна – багатонаціональна республіка" ставить під сумнів право українського народу вирішувати долю своєї вітчизни⁶.

Аматорські етнографічні дослідження Донеччини, яка й нині залишається найменш вивченим регіоном, почалися в 1904 р., коли вийшов перший номер "Народной газеты Бахмутского земства", яка регулярно видавалася до 1917 р. В 1922 – 1925 рр. Донецький губернський відділ народної освіти видавав журнал "Освіта Донбасу", редакція якого заохочувала вивчення історії та фольклору регіону, вела в спеціальних виданнях рубрику "Краєзнавство" і зверталася до читачів з проханням записувати народні пісні, звичаї та надсилати до журналу. Серед активістів цього почину був учитель з с. Луганського Бахмутського повіту Леонід Гайовий⁷, студент Юзівського робітфаку Г.Є. Гришанін (надіслав весільні українські пісні сіл Семенівка і Григорівка Юзівського району), вчитель Вербицький (святкові пісні з с. Золотий Колодязь Слов'янського району), завідуючий школи с. Андріївка П.Кашеваров (надіслав дитячі лічилки) та ін. За кілька років редакція збрала та опублікувала чимало фольклорних записів. Та в 1925 р. рішенням ВЦВК губернії було розформовано на округи і видання журналу припинилося⁸.

Наприкінці 1920-х років активну збиральницьку роботу починають професіонали. Так, влітку 1926 р. в Донбас поїхала Віра Білецька (слухачка історико-філологічного відділення

Вищих Жіночих курсів у Харкові, учениця професора М.Ф.Сумцова), яка на той час була науковим співробітником Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури⁹. Вона записувала частівки на Смолянській шахті та Макіївському металургійному комбінаті, і в самому м. Сталіно від шахтарів. Завдяки їй ми маємо унікальну працю з шахтарської проблематики. Це "Шахтарські пісні" Віри Білецької¹⁰, де крім пісень, подано й вірування робітників.

З 1930 р. на Донеччині працював М.П. Гайдай – старший науковий співробітник відділу музичного фольклору Інституту українського фольклору Академії наук України. Він записував переважно грецькі та татарські пісні, але не оминав своєю увагою і традиційний фольклор робітників шахт та заводів, зокрема, шахти "Ветка" і "Смолянка". Результатом цих титанічних зусиль була праця "Український робітничий дожовтневий фольклор" як розділ у підручнику для вузів "Український фольклор", що мав вийти друком у 1941 р. та перешкодила війна. Величезна спадщина М.П. Гайдая й досі залишається майже неопублікованою¹¹.

У фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського (далі ІМФЕ) НАН України зберігаються фольклорні записи студентів українського відділення Слов'янського педагогічного інституту та їхнього викладача Н.Д. Тарасенко¹². Це, головним чином, робітничі й солдатсько-військові пісні та частівки, що зібрані в 1930 – 1954 рр. До речі, більша частина з них записано українською мовою.

У перше повоєнне десятиріччя майже щороку Донеччину відвідували етнографічні експедиції, споряджені відділом етнографії ІМФЕ АН УРСР. Так, у 1946 – 1947 рр. Я.С. Джерелюк досліджував фольклор робітників Путилівського заводу міста Сталіно¹³, Г.К. Сидоренко та Л.П.Шевченко під час експедиції 1949 року в с. Старобешево Сталінської області¹⁴ – побут колгоспників, у 1950 році І.Ф. Симоненко¹⁵ – побут робітників Краматорського машинобудівного заводу. Тоді ж дослідник зазначав, що 77,3% робітників за національністю – українці.

Надзвичайно плідною була етнографічна експедиція 1950 року Н.П. Фурси в риболовецький колгосп "Перемога" в с. Білосарайка Першотравенського району Сталінської області. Зібрані матеріали охоплюють питання техніки промислового вилову риби та її класифікацію, а також сімейний побут та духовну культуру рибалок¹⁶.

Цікаві відомості містять польові щоденники та матеріали, зібрані в 1955 – 1956 рр. Л.П. Шевченко на заводі "Азовсталь" у м. Жданові та на Макіївській шахті "Капітальна"¹⁷. Вона докладно вивчала побут робітників, весільні обряди та календарні свята, зокрема, Різдво та Великдень. Дослідниця занотувала в своїх щоденниках, що майже кожна господиня варить кутю і вареники на Різдво та пече паски на Великдень.

Метою експедиції О.С. Куницького (1955 р.), до складу якої входили співробітники Львівського інституту М.Т.Ломова та К.І.Матейко, було збирання етнографічних матеріалів з питання громадського побуту, по житлу та житлових умовах робітників¹⁸. Вивчала експедиція і мовну ситуацію в тогочасному Донецьку та передмісті.

У 1959 році І.П.Пестонюк збирала усну народну творчість в таких невеликих робітничих містечках як Горлівка, Єнакієво, Чистяково¹⁹.

Новий етап етнографічного вивчення Донеччини почався в 70-х рр. ХХ ст. У 1975 – 1978 рр. В.К. Борисенко досліджувала український та грецький весільні обряди: зокрема, в с. Роя Мар'їнського району, с.Обільне Старобешівського району, селах Камишевате, Мангуш, Ялта та Приморське Першотравенського району. Тоді ж дослідником були виявлені українці-переселенці 1946 – 1947 рр. з Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей²⁰.

Останні фольклорні експедиції радянського часу в цей регіон були проведені в 1971 (І.П. Березовський, А.Ф. Омельченко, М.М. Пазяк)²¹ – записи сільського та міського фольклору, і нової обрядовості в цьому середовищі; і також в 1986 рр. О.Ю.Бріциною²² були зафіксовані тексти українських народних пісень та новотворів – робітничих "жорстоких" романсів.

З 1983 р. ще одним осередком етнографічного вивчення Донбасу стає Донецький обласний краєзнавчий музей. Його працівники, під керівництвом О.Я. Привалової починають вивчати найдавніші слобожанські села в Краснолиманському та Слов'янському районах, у 1984 році – села на території сучасного донецького передмістя – Макіївки. Об'єктами дослідження в 1985 – 1986 та в 1988 – 1989 рр. були Амвросіївський та Великоновосілківський райони.

Процеси національно-культурного відродження, що охопили всю Україну на початку 90-х рр. ХХ ст. не оминули й Донеччини. У 1989 році при краєзнавчому музеї створюється сектор етнографії, а в 1992 – відділ етнографії, який очолила Л.О.Васильєва. Відділ проводив етнографічні дослідження Донецька, Волноваського району, зокрема, с. Новотроїцького, де проживають табірні цигани, вивчалася традиційна культура німецьких колоній краю. У 1999 р. було створено Клуб фахівців народознавства. Такі регіонально-історичні дослідження є надзвичайно важливими, оскільки вони проводяться в регіонах і відкривають великі можливості для прояснення маловідомих деталей культурно-побутових реалій.

Етнографічне дослідження Донеччини проводилося за методикою, яка, загалом, є ідентичною для всіх регіонів України. Згадані етнологи під час своїх експедицій на Донеччину використовували усне опитування за допомогою запитальників та інтерв'ювання, залучаючи при цьому, для інформативної об'єктивності, безпосереднє спостереження. Оскільки Донбас заселявся вихідцями з різних регіонів (і не тільки України), які вносили свою субкультуру, звичаї, обряди(попри те, що значна частина була асимільована), при його етнографічному дослідженні має враховуватися культурно-історичний метод дослідження і статистичний, який допомагає вивчати рух населення на досліджуваній території та за її межами, динаміку міського життя та демографічні зміни.

Регіонально-історичні дослідження Донеччини відображено в багатьох публікаціях. Літературу щодо питань історії та культури Донеччини можна поділити на дві групи. До першої відноситься та, що написана в радянський період, до другої – література періоду незалежної України. Розглянемо насамперед відносно давнє, але надзвичайно цінне для нас видання – "Заселение Новороссии в XVIII – пер. пол. XIX вв. (1719 – 1858)" (М., 1976). Його автор, В.М. Кабузан, відомий як історик-дослідник Південно-Західної частини Російської імперії, досить докладно описує процес утворення південних губерній у зазначений період.

Історію заселення південного регіону висвітлюють праці О.П.Дружиніної "Южная Украина в период кризиса феодализма (1825 – 1860)"(М., 1981) та О.П. Данильченка " Етнічні групи півдня України (на поч.20-х рр. ХХ ст.)" (К., 1993). У контексті Півдня автори розглядають, зокрема, й сучасну Донецьку область.

На основі архівних та опублікованих матеріалів можна зробити висновок, що значна частина доробку радянських істориків була присвячена питанню побуту робітників Донбасу. Це, зокрема, роботи Т.І.Сороки – "Культурно-побутові зв'язки робітників-металургів Донбасу з колгоспним селянством", "Сучасний побут металургів Єнакіївського заводу", "Із сучасного громадського побуту єнакіївських металургів"²³. М.П. Приходько у монографії "Житло робітників Донбасу"(К., 1964) в історичному аспекті розглянув процес виникнення і розвитку робітничих поселень та типів житла в Донбасі. У монографії В.В. Миронова "Культура і побут гірників радянської України" (К., 1965) йдеться про нові риси громадського та сімейного побуту гірників. Актуальне й малодосліджене на той час питання – "Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму" (К., 1964) вивчав А.Я. Поріцький. На матеріалах південно-східних районів України, зокрема й Донеччини, базується праця В.К. Борисенко "Нова весільна обрядовість у сучасному селі" (К., 1979). У монографії подано ґрунтовну характеристику весільних обрядів українців, росіян, болгар, греків та чехів. Подібних узагальнюючих праць по цьому регіону на сьогодні поки що не існує.

Серед досліджень, що стосуються чисельності населення України, треба відзначити праці В.І. Наулка "Хто і відколи живе в Україні" (К., 1999) та "Развитие межэтнических связей на Украине" (К., 1975). В них автор подає динаміку чисельності населення по регіонах та в Україні вцілому, робить порівняльний аналіз підсумків Всесоюзних переписів населення ХХ століття, характеризує національні меншини регіонів України.

Одним з будителів українства на Донбасі був і продовжує бути громадський діяч П.Лаврів, член регіонального відділу ОУН у місті Донецьку. У праці "Історія Південно-Східної України" (Львів, 1992) він доводить єдність цього регіону з усіма етнічними землями України.

З наукових позицій, на основі архівних документів вперше спробував висвітлити проблему заселення Донбасу у середині XVIII ст. В.І.Подов у книзі "Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в XVIII в." (Луганськ, 1998). Однією з кращих робіт за останні роки з історії донецького краю є "Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст." В.О.Пірко (Донецьк,

2003). У монографії вперше в історико–краєзнавчій літературі на базі зібраних в архівах України та Росії документів простежується хід заселення сучасної Донеччини в зазначений період. Спробу дослідити початки етнографічного вивчення Донеччини зробив А.В. Шевченко у роботі "Усна народна творчість Донбасу"²⁴. Серед цих історико–регіональних досліджень треба відзначити колективну роботу "Юз і Юзівка", де автори, оперуючи архівними матеріалами, відтворюють картину суспільного життя і хронологію економічного розвитку Донецька і околиць в ост. третині XIX – на поч. XX ст.²⁵.

У праці "Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921)" (К., 2003) Турченко Ф.Г. та Турченко Г.Ф. розглядають Південь України як окремий історичний регіон і пропонують комплексне сприйняття його ролі й місця в історії України. Йдеться у книзі й про Донеччину, яка тривалий час перебувала у складі Катеринославської губернії.

З ряду названих праць вирізняється ґрунтовністю та оригінальністю дослідження японця за походженням, викладача історії в Індіанському університеті (США) Гіроакі Куромія "Свобода і терор у Донбасі (українсько–російське прикордоння, 1870 – 1990–і рр.)", що вийшла в Києві у 2002 р. Вивчивши бурхливу історію Донбасу, автор доходить висновку: "Упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода, нездоланна і вічна, визначила вкрай різку і жорстку політичну історію Донбасу"²⁶. Автор одним з перших, спираючись на розповіді очевидців та архівні джерела, розповідає про голодомор 1932 – 1933 рр., про сталінські репресії, про політичне й економічне становище Донбасу на зорі нашої незалежності.

На значному матеріалі, який вперше вводиться у науковий обіг, З.Г. Лихолобова у монографії "Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії 30–х рр. в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)" висвітлює особливості політичного терору на Донеччині, його масштаби та соціально–політичні наслідки²⁷.

Ще одним актуальним питанням історіографії є процеси заселення Донеччини у повоєнні роки. Останнім часом до нього звертається чимало дослідників. Зокрема, А.О. Саржан зосередив увагу на джерелах формування трудових ресурсів Донеччини у контексті дослідження "Соціально–економічні та політичні процеси в Донбасі (1945 – 1998)"²⁸. Статті М.Алфйорова присвячені депортаціям українського населення на Донбас у 1940 – 1950–і рр. з інших регіонів України²⁹. Про причини та масштаби притягнення жителів Західної України на роботу на Донбас йдеться у розвідках Л.І. Суюсанова³⁰ та Т.Болбат³¹.

В іншу групу можна виокремити роботи, автори яких (М.Бублик³², В.Заблоцький³³, Ю.Юров³⁴) вважають, що в сер. XX ст. на Донбасі ("мультикультуральному регіоні") зародився новий субетнос, показують ментальність і риси середньостатистичного жителя Донеччини.

Але, незважаючи на розглянутий перелік наукових робіт, і на те, що тут вже майже століття ведуться етнографічні дослідження, Донеччина так і залишається найменш вивченим регіоном України, що відкриває науковцям широке поле для діяльності.

¹Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні//Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.3.

²Там само. – С.9.

³Турченко Г., Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К., 2003. – С.11.

⁴Населення Донецької області від перепису до перепису. Демографічний збірник Донецького обласного управління статистики. – 2003. – С.8.

⁵Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – 245 с.

⁶Борисенко В.К. "Політична міфологізація проблем дерусифікації в Україні"// Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип.11. – С.6.

⁷Гаевой Л. Исчезающие народные обычаи и поверья в Донбассе//Освіта Донбасу. – 1924. – №8–9. – С. 99–102; його ж. Устная поэзия Донецкого края//Освіта Донбасу. – 1924. – №12. – С.99–102; його ж. Народные обычаи и поверья Бахмутского уезда//Народная газета Бахмутского узда. – 1907.

⁸Шевченко А.В. Усна народна творчість Донбасу. – Донецьк, 2003. – С.4–5.

⁹Гнатко Олег. Доля Віри Білецької//Газета "Світлиця" за 18 червня 2004 р. – №338 (15031).

¹⁰Білецька Віра. Шахтарські пісні//Етнографічний вісник. – 1927. – Вип.5. – С.50–71.

¹¹Гайдай М. Народознавча спадщина М.Гайдая// Народна творчість та етнографія. – 2003. – №4. – С.10.

- ¹²Фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського (далі – ІМФЕ). – Ф.14–3. – Од. зб. 15, 57, 115, 252.
- ¹³МФЕ. – Ф.14–Е5. – Од. зб. 8а.
- ¹⁴Там само. – Ф.14–5. – Од. зб.54.
- ¹⁵Там само. – Од. зб 86–91.
- ¹⁶Там само. – Од. зб. 114–121.
- ¹⁷Там само. – Од. зб.172, 278.
- ¹⁸Там само. – Од. зб. 234.
- ¹⁹Там само. – Од. зб. 268.
- ²⁰Там само. – Од. зб. 452, 453, 454.
- ²¹Там само. – Од. зб. 422.
- ²²Там само. – Од. зб. 501.
- ²³Народна творчість та етнографія. – 1982. – №6; 1974. – №2; 1976. – №4.
- ²⁴Шевченко А.В. Усна народна творчість Донбасу. – Донецьк, 2003. – 44 с.
- ²⁵Юз і Юзівка./ Під заг. ред. Гайдука В.А. – Донецьк, 2000. – 320 с.
- ²⁶Гіроаки Куромія. Свобода і терор у Донбасі (українсько–російське прикордоння, 1870–1990–і рр.). – К., 2002.
- ²⁷Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії 30–х рр. в Україні (переважно на матеріалах Донбасу). – Донецьк, 1998. –144 с.
- ²⁸Саржан А.О. Соціально–економічні та політичні процеси в Донбасі (1945–1998). – Донецьк, 1998. – 300 с; його ж. Джерела формування трудових ресурсів Донбасу у II пол.40–х – 80–х рр. XXст.//Наука.Релігія.Суспільство. – 2002. – №4. – С.120–125.
- ²⁹Алфйоров М. Наслідки другого розміну районів між Польщею та УРСР в 1951 р. для Сталінської області//Схід. – 2004. – №5. – С.60–63; його ж. Депортації українського населення в Донбас 1944–1949 рр.//Схід. – 2004. – №3. – С.61–65.
- ³⁰Суюсанов Л.І. Вихідці із Західної України, Північної Буковини і Бессарабії на шахтах Донбасу (1939–черв.1941).//Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк. – Кн.7. – 1999. – С.153–160.
- ³¹Болбат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно–культурному розвитку Донбасу (1939–1970).//Схід. – 2004. – №1(59). – С.35–38.
- ³²Бублик М. Історичні передумови формування свідомості східних українців.// Студії політологічного центру "Гене́за". – 1995. – №4. – С. 257–258.
- ³³Заблоцький В. Декілька слів про донбаський менталітет.// Схід. Спецвипуск. – 2004. – №9. – С.32–33.
- ³⁴Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі.// Гене́за. – 1995. – 21(3). – С.188–193.